

WOJCIECH JAWORSKI

AMATORSKIE STOWARZYSZENIA TEATRALNE W KRÓLESTWIE POLSKIM (1890–1914)

Wzrost zamożności i wykształcenia społeczeństwa Królestwa Polskiego, szczególnie warstw średnich, w drugiej połowie XIX w. oraz pojawienie się zjawiska czasu wolnego legły u genezy narodzin organizacji stawiających sobie za cel prowadzenie samodzielne lub w powiązaniu z innymi dziedzinami sztuki amatorskich kółek teatralnych¹. Działające przed wybuchem I wojny światowej stały zawodowe sceny dramatyczne w Kaliszu, Lublinie, Łodzi, Sosnowcu oraz liczne prywatne i rządowe w Warszawie, a także zespoły objazdowe nie zaspokajały w pełni potrzeb społecznych w tej dziedzinie.

Stan zachowania źródeł archiwalnych determinuje możliwości pełnego ukazania tematu. Nie zachowały się akta wytworzone w byłych urzędach gubernialnych w Suwałkach, a szczególnie w Płocku. Nie został dotychczas opracowany Wydział Administracyjny Rządu Gubernialnego Warszawskiego, co uniemożliwia wyczerpujące przedstawienie organizacji społecznych legalizowanych do 1906 r. Średni stan zachowania prezentują akta wytworzone w urzędach gubernialnych w: Chełmie, Kaliszu, Kielcach, Łomży, Radomiu i Siedlcach, a najlepszy w Lublinie, Piotrkowie Trybunalskim i Warszawie po 1906 r.

Jako pierwsze powstały stowarzyszenia prowadzące amatorskie kółka muzyczne i teatralne. Urządzały one także występy artystów zawodowych. Pionierami tworzenia tego rodzaju organizacji byli rosyjscy urzędnicy państwowi i oficerowie. Obok braku instytucji kulturalnych, ich aktywność wynikała z chęci wypełnienia czasu wolnego, którego zjawisko było wśród nich spotęgowane w części brakiem rodzin.

¹ Źródła archiwalne do artykułu zgromadzono w części z środków finansowych Komitetu Badań Naukowych w ramach projektu „Przemiany legalnego życia społecznego w Królestwie Polskim w latach 1864–1914” realizowanego w latach 1999–2002, grant nr 1 H01G 035 17. Wobec obowiązywania w Królestwie Kongresowym w badanym okresie kalendarza juliańskiego zastosowano podwójną datację, uwzględniając kalendarz gregoriański. Występujące nazwy miejscowości mają obecne brzmienie, a te które nie były siedzibą władz gubernialnych lub powiatowych zostały uzupełnione o informację o położeniu w ówczesnym powiecie.

Początkowo pozwolenie na rozpoczęcie działalności, łączące się z rejestracją statutu, wydawał minister spraw wewnętrznych.

Najstarszym było Rosyjskie Towarzystwo Miłośników Muzyki i Sztuki Dramatycznej w Chełmie, którego statut zatwierdzono 20 czerwca/2 lipca 1890 r. W 1895 r. zrzeszało ono 145 członków, w tym 50 kobiet². Kieleckie Towarzystwo Miłośników Muzyki i Sztuki Dramatycznej zalegalizowano 30 września/12 października 1893 r.³ Pomimo istnienia w stolicy Kongresówki licznych teatrów, w 1892 r. założono Rosyjskie Towarzystwo Sztuki Scenicznej i Muzycznej w Warszawie⁴. Wydaje się, że decydująca w jego powołaniu do życia była chęć wspólnego przebywania i kulturowania języka rosyjskiego.

Po kilku latach zastoju, na początku XX w. nastąpiło ożywienie zakładania stowarzyszeń muzyczno-dramatycznych, których powstało wówczas najwięcej w guberniach kaliskiej i warszawskiej. Wśród inicjatorów ich powstania byli polscy mieszkańcy. W 1898 r. w Koninie podjęto próbę utworzenia początkowo chóru. Później zdecydowano się rozszerzyć zakres działalności o kółko teatralne i doprowadzono do zatwierdzenia 12/25 sierpnia 1901 r. statutu Konińskiego Towarzystwa Muzyczno-Dramatycznego. W 1902 r. skupiało ono 45 członków, a w 1908 i 1911 r. – 72. Na czele zarządu stowarzyszenia stali: B. Szperling (1902), Berendt (1906), Królikiewicz (1907), Wapniarski (1908) i Tomaczyk (1913)⁵. Organizacja konińska stała się wzorem dla założycieli Towarzystwa Muzyczno-Dramatycznego w Kole, zarejestrowanego 31 grudnia 1905 r./13 stycznia 1906 r., któremu początek dał również chór. W 1908 r. należało do niego 144 osób, ale później zainteresowanie spadło. W 1910 r. organizacja liczyła 72 członków, w 1911 r. – 81 i w 1912 r. – 62. Jego prezesami byli: J. Lutostański (1906), Józef Słowiński (1908–1909), Adam Lewandowski (1910–1911), Kazimierz Glanc (1912) i Jan Ciepik (1913)⁶. Również stowarzyszenie konińskie zainspirowało założycieli Towarzystwa Muzyczno-Dramatycznego w Łęczycy zalegalizowanego 17/30 stycznia 1906 r. Na czele zarządu stali: Antoni Miekarski (1906), Mikiny (1908), Ignacy Skupiński (1908) i Trojanowski (1910)⁷.

² Archiwum Państwowe w Lublinie (APLub), Kancelaria Gubernatora Lubelskiego (KGL), sygn. 1899: 103, 1895: 335; APLub, Rząd Gubernialny Lubelski-Wydział Administracyjny, Referat I inspektorsko-nadzorczy, sygn. 1907: 136.

³ Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie (AGAD), Kancelaria Generał-Gubernatora Warszawskiego (KGGW), sygn. 2803; Archiwum Państwowe w Kielcach (APKiel), Rząd Gubernialny Kielecki (RGK), sygn. 5462, 6032.

⁴ AGAD, KGGW, sygn. 6471.

⁵ AGAD, KGGW, sygn. 2400, 2464, 2803; Archiwum Państwowe w Łodzi (APŁódź), Kancelaria Gubernatora Kaliskiego (KGGal), sygn. 716, 991, 1138; A. Tomaszewicz, *Prowincjonalne towarzystwa muzyczne w guberni kaliskiej w latach 1896–1914*, „Rocznik Kaliski”, t. 21 (1988), s. 95, 96, 98; tenże, *Życie kulturalne ośrodków miejskich guberni kaliskiej w latach zaborów*, Sieradz 1998, s. 37, 43, 247; tenże, *Życie teatralne Konina w latach zaborów*, „Rocznik Koniński”, t. 9 (1981), s. 109.

⁶ AGAD, KGGW, sygn. 2464, 2803; APŁódź, KGGal, sygn. 1136; A. Tomaszewicz, *Prowincjonalne...*, s. 95; tenże, *Życie kulturalne...*, s. 42, 43, 247.

⁷ AGAD, KGGW, sygn. 2803; APŁódź, KGGal, sygn. 1138; A. Tomaszewicz, *Prowincjonalne...*, s. 95, 247; tenże, *Życie kulturalne...*, s. 37, 42.

W sąsiedniej guberni piotrkowskiej tylko w Pabianicach (powiat łaski) zalegalizowano 16/29 stycznia 1906 r. Towarzystwo Muzyczno-Dramatyczne, które nie rozpoczęło działalności z powodu trudności finansowych⁸.

W guberni warszawskiej Towarzystwa Muzyczno-Dramatyczne zatwierdzono 5/18 lutego 1903 r. w Skierniewicach⁹, 20 sierpnia/2 września 1904 r. w Kutnie¹⁰ i 17/30 listopada 1904 r. w Pułtusku¹¹. Powstały one z inicjatywy mieszczaństwa polskiego. Założyciele organizacji kutnowskiej powoływali się na wzór stowarzyszenia konińskiego, a pułtuskiej na skierniewickiego. Jednak kłopoty finansowe spowodowały, że organizacja kutnowska rozpoczęła działalność z opóźnieniem.

Ważną rolę w tworzeniu tego rodzaju stowarzyszeń także w północno-wschodniej części Królestwa Polskiego mieli rosyjscy urzędnicy państwowi. Statut Rosyjskiego Towarzystwa Muzyczno-Dramatycznego w Łomży zarejestrowano 17/29 października 1900 r.¹², Rosyjskiego Towarzystwa Miłośników Sztuki Muzycznej i Dramatycznej w Suwałkach 4/17 czerwca 1903 r.¹³ i ogólnodostępnego Towarzystwa Muzyczno-Dramatycznego w Makowie Mazowieckim 31 grudnia 1905 r./13 stycznia 1906 r.¹⁴

Również rosyjscy urzędnicy państwowi byli pionierami tworzenia wyłącznie stowarzyszeń teatralnych. Obok prowadzenia kółek dramatycznych, urządzały one także koncerty muzyczne oraz wieczory literackie, na które zapraszano artystów zawodowych. Rosyjskie Towarzystwo Miłośników Sztuki Scenicznej w Kaliszu zalegalizowano 3/15 października 1900 r. W 1903 r. skupiało ono 77 członków, a w 1904 r. – 115. Prezesami zarządu byli S. Stiemuchow (1900) i J. Nowosilcow (1903)¹⁵.

Formalnie otwarty charakter pod względem narodowym i wyznaniowym miało Łódzkie Towarzystwo Miłośników Gry Scenicznej zatwierdzone 15/28 listopada 1902 r. Jednak decydującą rolę odgrywali w nim Niemcy i Rosjanie¹⁶. W odpo-

⁸ AGAD, KGGW, sygn. 2593; APŁódź, Rząd Gubernialny Piotrkowski-Wydział Administracyjny (RGP-Adm), sygn. 7448.

⁹ AGAD, KGGW, sygn. 2445, 2803.

¹⁰ AGAD, KGGW, sygn. 2400, 2803; J. Domańska, *Towarzystwo Teatralno-Muzyczne w Kutnie (1904–1914)*, „Kutnowskie Zeszyty Regionalne”, t. 7 (2003), s. 109–110, 112–114.

¹¹ AGAD, KGGW, sygn. 2445, 2803; Archiwum Państwowe w Warszawie (APWar), Warszawski Gubernialny Urząd do spraw Stowarzyszeń (WGUds.Stow), sygn. 697.

¹² AGAD, KGGW, sygn. 2803; Archiwum Państwowe w Białymstoku (APBiał), Kancelaria Gubernatora Łomżyńskiego (KGL), sygn. 880, 1033.

¹³ AGAD, KGGW, sygn. 2174, 2803.

¹⁴ AGAD, KGGW, sygn. 2588; L. Sadowski, *Polska inteligencja prowincjonalna i jej ideowe dylematy na przełomie XIX i XX wieku (na przykładzie guberni łomżyńskiej, suwalskiej i Białegostoku)*, Warszawa 1988, s. 155; tenże, *Prowincja nie całkiem głucha. Społeczno-kulturalna działalność inteligencji północno-wschodniego partykularza (Łomża-Suwałki-Białystok) na przełomie XIX i XX w.* [w:] *Inteligencja polska XIX i XX wieku*, Studia 4, red. R. Czepulis-Rastenis, Warszawa 1985, s. 267.

¹⁵ AGAD, KGGW, sygn. 2803; APŁódź, KGKał, sygn. 848.

¹⁶ APŁódź, Rząd Gubernialny Piotrkowski-Kancelaria Prezydialna (RGP-Prez), sygn. 294; M. Jaskulski, *Stowarzyszenia kulturalne. Przyczynki do dziejów aktywności łodzian w latach 1824–1914*, „Miscellanea Łódzkie” 1993, nr 1, s. 71.

wiedzi utworzono w mieście Polskie Towarzystwo Teatralne, którego statut zarejestrowano 20 sierpnia/2 września 1903 r. Jego członkami, obok polskich kupców i przemysłowców, byli zasymilowani Niemcy i Żydzi¹⁷.

W Warszawie dopiero 9/22 stycznia 1906 r. zalegalizowano Polskie Towarzystwo Teatralne z inicjatywy mieszczaństwa. Opóźnienie wynikało z panującej praktyki administracji państwowej dążącej do ograniczenia działalności polskich organizacji społecznych w stolicy Kongresówki. Wybuch rewolucji złagodził stanowisko władz. Należy w tym przypadku uwzględnić także fakt działalności w Warszawie teatrów rządowych i prywatnych¹⁸.

Nie powiodły się plany mieszczaństwa polskiego utworzenia na początku 1906 r. towarzystwa miłośników sztuki dramatycznej w Siedlcach¹⁹.

Organizowanie amatorskich wieczorów literackich i teatralnych było celem założonego przez rosyjskich urzędników państwowych Towarzystwa Miłośników Literatury Pięknej i Sztuki w Piotrkowie Trybunalskim, którego statut zatwierdzono 30 listopada/12 grudnia 1899 r.²⁰ W latach 1904–1906 Rosjanie próbowali powołać do życia na jego wzór koło miłośników literatury i sztuki w Częstochowie²¹.

Wybuch rewolucji w 1905 r. spowodował liberalizację polityki władz państwowych wobec legalnego życia społecznego. Cesarz Mikołaj II wydał 17/30 października 1905 r. manifest zapowiadający reformy polityczne. Na mocy tymczasowych przepisów o stowarzyszeniach i związkach z 4/17 marca 1906 r. nastąpiła formalna liberalizacja polityki państwa wobec struktur organizujących życie społeczne. Przepisy te regulowały zasady legalizacji i działalności wszelkiego typu stowarzyszeń z wyjątkiem religijnych oraz prowadzących dochodową działalność gospodarczą. Prawo legalizacji organizacji przekazano powstałym na ich podstawie urzędom gubernialnym do spraw stowarzyszeń i związków. Istniała możliwość przyjęcia do wiadomości przez urząd faktu powstania organizacji lub zatwierdzenie statutu, co nadawało jej osobowość prawną.

Ukaz Senatu Rządzącego z 13/26 czerwca 1906 r. umożliwił zmianę statutów wcześniej zalegalizowanych organizacji zgodnie z tymczasowymi przepisami o stowarzyszeniach i związkach²². Część z zarządów amatorskich stowarzyszeń teatralnych wykorzystało tę możliwość. Rosyjskiemu Towarzystwu Muzyczno-Dramatycznemu w Łomży nowy statut zarejestrowano 27 czerwca/10 lipca 1908 r.²³, a Rosyjskiemu Towarzystwu Miłośników Sztuki Scenicznej i Muzycznej w Warszawie 17/30 grudnia 1912 r.²⁴ Prezesami organizacji byli wtedy odpowiednio Paweł

¹⁷ AGAD, KGGW, sygn. 2803; APLódź, RGP-Prez, sygn. 294; M. Jaskulski, *Stowarzyszenia...*, s. 71; S. Pytlas, *Łódzka burżuazja przemysłowa w latach 1864–1914*, Łódź 1994, s. 236.

¹⁸ AGAD, KGGW, sygn. 2547.

¹⁹ APLub, Siedlecki Gubernialny Urząd do spraw Stowarzyszeń (SGUds.Stow), sygn. 99.

²⁰ AGAD, KGGW, sygn. 2803; APLódź, RGP-Adm, sygn. 5757, 6103; APLódź, RGP-Prez, sygn. 294.

²¹ APLódź, RGP-Adm, sygn. 7336.

²² APWar, WGUds.Stow, sygn. 718.

²³ AGAD, KGGW, sygn. 7365, 7599; APBiał, KGL, sygn. 880.

²⁴ APWar, WGUds.Stow, sygn. 955.

Aldow i profesor Uniwersytetu Warszawskiego Zinowij Gutnikow. Działające od 1895 r. Towarzystwo Śpiewacze „Lutnia” w Radomiu zostało ponownie zalegalizowane 28 listopada/11 grudnia 1906 r., a nowy statut zatwierdzono 17/30 grudnia tego samego roku. Łączyło się to z rozszerzeniem zakresu działalności o kółko dramatyczne i zmianą nazwy na Towarzystwo Muzyczno-Dramatyczne „Lutnia”²⁵.

W okresie liberalizacji w Królestwie Kongresowym bardzo popularne stały się organizacje kulturalne łączące prowadzenie amatorskich chórów, zespołów muzycznych i kółek teatralnych. Dużą aktywność w ich tworzeniu wykazali Polacy w guberni piotrkowskiej, w tym szczególnie w Łodzi. Członkowie trzech chórów kościelnych działających od przełomu XIX i XX w. w Parafii Rzymskokatolickiej Kościoła pod wezwaniem św. Józefa utworzyli Towarzystwo Wokalno-Dramatyczne im. Stanisława Moniuszki, którego statut zatwierdzono 23 lutego/7 marca 1912 r. Obok chórów wykonujących pieśni kościelne, utworzono kółko dramatyczne wystawiające widowiska o tematyce religijnej²⁶. Z inicjatywy działaczy Narodowej Demokracji zarejestrowano Towarzystwo Muzyczno-Dramatyczne „Harmonia” 3/16 lutego 1907 r. Skupiało ono w 1908 r. 270 członków²⁷. Statut Towarzystwa Muzyczno-Dramatycznego „Gutenberg” zatwierdzono 11/24 stycznia 1913 r. Jego założycielami byli pracownicy drukarni²⁸.

Poza Łodzią również tworzono stowarzyszenia tego typu. Dnia 5/18 lipca 1908 r. zalegalizowano Towarzystwo Muzyczno-Dramatyczne w osadzie kolejowej Kuluszki (powiat brzeziński) powstałe dzięki staraniom mieszczan i właściciela ziemskiego. Prezesami jego zarządu byli Jan Gawroński (1908), Wacław Cielecki (1910) i lekarz Stanisław Szymanowski (1912)²⁹. Także 5/18 lipca 1908 r. zarejestrowano Towarzystwo Miłośników Sztuki Polskiej w Sosnowcu (powiat będziński), które założyli urzędnicy prywatni i osoby wykonujące wolne zawody³⁰. Towarzystwo Muzyczno-Dramatyczne w Radomsku wpisano do rejestru 19 lutego/4 marca 1909 r. z inicjatywy urzędników państwowych i prywatnych³¹, Towarzystwo Muzyczno-Dramatyczne w osadzie przemysłowo-górnicy Niwka (powiat będziński, obecnie dzielnica Sosnowca) 11/24 maja 1909 r. – urzędników prywatnych, nauczyciela i lekarza³², Polskie Towarzystwo Muzyczno-Teatralne w Tomaszowie Mazowieckim (powiat brzeziński) 6/19 czerwca 1909 r. – osób wykonujących wolne zawody,

²⁵ Archiwum Państwowe w Radomiu (APRad.) Urząd Gubernialny Radomski do spraw Stowarzyszeń i Związków (UGRdS.Stow), sygn. 2, 10; D. Kolano, *Życie teatralne w Radomiu w latach 1811–1915*, Radom 1996, s. 84–85.

²⁶ APŁódź, RGP-Prez, sygn. 983; M. Jaskulski, *Stowarzyszenia...*, s. 73; A. Pellowski, *Kultura muzyczna Łodzi do roku 1918*, Łódź 1994, s. 212–213.

²⁷ AGAD, KGGW, sygn. 2719, 2803; APŁódź, RGP-Prez, sygn. 390; M. Jaskulski, *Stowarzyszenia...*, s. 73; A. Pellowski, *Kultura...*, s. 237–238; S. Pytlas, *Łódzka...*, s. 246.

²⁸ APŁódź, RGP-Prez, 1039; W. L. Karwacki, *Związki zawodowe i stowarzyszenia pracodawców w Łodzi (do roku 1914)*, Łódź 1972, s. 515; A. Pellowski, *Kultura...*, s. 183.

²⁹ AGAD, KGGW, sygn. 7867; APŁódź, RGP-Prez, sygn. 630.

³⁰ AGAD, KGGW, sygn. 7867; APŁódź, RGP-Prez, sygn. 631.

³¹ AGAD, KGGW, sygn. 7867; APŁódź, RGP-Prez, sygn. 563.

³² AGAD, KGGW, sygn. 7867; APŁódź, RGP-Prez, sygn. 703.

w tym zasymilowanych Żydów³³, Kółko Muzyczno-Dramatyczne w osadzie kolejowej Granica (powiat będziński, obecnie Maczki dzielnica Sosnowca) 1/14 kwietnia 1910 r. – urzędników celnych³⁴, Towarzystwo Muzyczno-Dramatyczne w osadzie przemysłowej Strzemieszyce Folwark (powiat będziński, obecnie dzielnica Dąbrowy Górniczej) 7/20 marca 1912 r. – aptekarza i urzędników prywatnych³⁵, Towarzystwo Teatralno-Muzyczne w osadzie przemysłowej Poraj (powiat będziński) 6/19 marca 1913 r. – urzędników kopalni rudy żelaza i kolejowych oraz właściciela majątku ziemskiego³⁶, a Towarzystwo Muzyczno-Dramatyczne „Lutnia” w Rawie Mazowieckiej 5/18 lutego 1914 r. – lekarza³⁷. Już 5/18 listopada 1910 r. wprowadzono drobne poprawki do statutu stowarzyszenia w Granicy. Na czele zarządu organizacji w Niwce stali lekarz Edward Sawicki (1909) i urzędnik fabryczny Edward Winter. Do towarzystwa w Granicy należało w 1910 r. 50 członków, a w Strzemieszycach Folwarku w 1913 r. – 48.

W guberni kaliskiej z inicjatywy mieszczaństwa polskiego powołano do życia Polskie Towarzystwo Muzyczno-Teatralne w Zduńskiej Woli (powiat sieradzki) zalegalizowane 27 listopada/10 grudnia 1906 r.³⁸, Towarzystwo Muzyczno-Teatralne w Słupcy 12/25 marca 1907 r.³⁹ i Towarzystwo Muzyczno-Literackie w Błazkach (powiat kaliski) 21 marca/3 kwietnia 1908 r.⁴⁰ Organizacja słupecka w 1908 r. zrzeszała 100 osób i w 1911 r. – 107. Prezesami zarządu stowarzyszenia błazkowskiego byli Jan Nitecki (1906–1908) i Nikodem Mazurkiewicz (1913), a słupeckiego Celestyn Kapczyński (1907–1908).

W guberni płockiej prawdopodobnie tylko w Przasnyszu utworzono Towarzystwo Muzyczno-Dramatyczne „Lutnia” zatwierdzone 5/18 października 1906 r.⁴¹

W stolicy Kongresówki administracja państwowa ponownie zajęła negatywne stanowisko wobec prób utworzenia przez Polaków organizacji tego rodzaju. Jak się wydaje było to podyktowane dążeniem do ograniczenia możliwości legalnego polskiego narodowego życia społecznego, szczególnie po upadku rewolucji. W latach 1909–1910 zamierzano założyć kółko teatralno-muzyczne na Woli⁴², a w 1910 r. towarzystwo muzyczno-teatralne „Spójnia”⁴³.

³³ AGAD, KGGW, sygn. 7867.

³⁴ APŁódź, RGP-Prez, sygn. 804.

³⁵ APŁódź, RGP-Prez, sygn. 1031.

³⁶ APŁódź, RGP-Prez, sygn. 1067.

³⁷ APŁódź, RGP-Prez, sygn. 1158.

³⁸ AGAD, KGGW, sygn. 2714, 2715, 2803.

³⁹ AGAD, KGGW, sygn. 7195; A. Tomaszewicz, *Prowincjonalne...*, s. 95, 98; Tenże, *Życie kulturalne...*, s. 37, 42.

⁴⁰ AGAD, KGGW, sygn. 7421; APŁódź, KGKAl, sygn. 1547, 1548; A. Tomaszewicz, *Prowincjonalne...*, s. 95; Tenże, *Życie kulturalne...*, s. 37, 247.

⁴¹ AGAD, KGGW, sygn. 2803.

⁴² APWar, WGUds.Stow, sygn. 711.

⁴³ APWar, WGUds.Stow, sygn. 727.

W guberni warszawskiej: Towarzystwo Muzyczno-Teatralne we Włocławku wpisano do rejestru 11/24 kwietnia 1907 r.⁴⁴, Kółko Muzyczno-Dramatyczne w Sochaczewie 2/15 sierpnia 1907 r.⁴⁵ i Towarzystwo Muzyczno-Teatralne w osadzie kolejowej Aleksandrów Kujawski (powiat nieszwawski) 18 czerwca/1 lipca 1908 r.⁴⁶ Założycielami organizacji aleksandrowskiej byli urzędnicy kolejowi, dyrektor przedsiębiorstwa i kupiec, sochaczewskiej – aptekarz, księgarz, właściciel szkoły, kupiec, lekarz powiatowy i nauczyciel, a włocławskiej – urzędnicy prywatni, dziennikarz, inżynier, lekarz i kupcy. Władze odmówiły legalizacji w 1908 r. towarzystwa teatralno-muzycznego w Płońsku⁴⁷ oraz w 1914 r. towarzystwa muzyczno-teatralnego w osadzie handlowo-rzemieślniczej Żychlin (powiat kutnowski)⁴⁸. Podstawą negatywnych decyzji były uchybienia formalne w podaniach i projektach statutów.

Więcej organizacji tego rodzaju założyli w guberni radomskiej polscy mieszczaństwo przy wsparciu ziemiaństwa. Ćmielowsko-Bodzechowskie Towarzystwo Muzyczno-Dramatyczne „Lutnia” z siedzibą we wsi Bodzechów (powiat opatowski) zalegalizowano 11/24 maja 1907 r.⁴⁹, Towarzystwa Muzyczno-Dramatyczne w Sandomierzu 20 czerwca/3 lipca 1907 r.⁵⁰ oraz w Końskich 21 kwietnia/4 maja 1912 r.⁵¹, a Towarzystwa Dramatyczno-Muzyczno-Śpiewacze „Miłośników Sceny” w Ostrowcu Świętokrzyskim (powiat opatowski) 25 września/8 października 1907 r.⁵², w osadzie handlowo-rzemieślniczej Zwoleń (powiat kozienicki) 27 lutego/11 marca 1908 r.⁵³ i Opocznie 17/30 listopada 1909 r.⁵⁴ Decydującą rolę w założeniu i wyborze siedziby stowarzyszenia ćmielowsko-bodzechowskiego odegrał książę Aleksander Drucki-Lubecki. Brak środków finansowych oraz mała liczba członków spowodowała likwidację organizacji w Zwoleniu w 1912 r. Nie powiodły się próby założenia w latach 1910–1912 towarzystwa dramatyczno-muzyczno-śpiewaczego „Miłośników Sceny” w Opatowie⁵⁵.

Polscy rzemieślnicy i urzędnicy prywatni pod przywództwem właściciela szkoły doprowadzili do powstania Polskiego Towarzystwa Dramatycznego w Kielcach, którego statut wpisano do rejestru 15/28 czerwca 1907 r. Jednak wkrótce, bo 5/18 grudnia tego samego roku (statut 8/21 grudnia) zmieniono zakres działalności i nazwę na

⁴⁴ AGAD, KGGW, sygn. 7193; APWar, WGUds.Stow, sygn. 31.

⁴⁵ AGAD, KGGW, sygn. 7194; APWar, WGUds.Stow, sygn. 373.

⁴⁶ AGAD, KGGW, sygn. 7430; APWar, WGUds.Stow, sygn. 492.

⁴⁷ APWar, WGUds.Stow, sygn. 513,

⁴⁸ APWar, WGUds.Stow, sygn. 1082.

⁴⁹ AGAD, KGGW, sygn. 7200; APRad, UGRds.Stow, sygn. 2.

⁵⁰ AGAD, KGGW, sygn. 7200; APRad, UGRds.Stow, sygn. 2; K. Warda, *Życie kulturalne w nadgranicznym Sandomierzu w drugiej połowie XIX wieku* [w:] *Rozwój prowincji naszej. Życie społeczno-kulturalne ośrodków lokalnych ziem polskich w dobie powojennej 1864–1914*, red. M. Adamczyk, A. Notkowski, Kielce–Warszawa 1993, s. 105.

⁵¹ APRad, UGRds.Stow, sygn. 2, 41.

⁵² AGAD, KGGW, sygn. 7200, 7330; APRad, UGRds.Stow, sygn. 2.

⁵³ AGAD, KGGW, sygn. 7200, 7503; APRad, UGRds.Stow, sygn. 2.

⁵⁴ APRad, UGRds.Stow, sygn. 2.

⁵⁵ APRad, UGRds.Stow, sygn. 2.

Polskie Towarzystwo Muzyczno-Dramatyczne. Jego pierwszym prezesem wybrano Aleksandra Bojemskiego⁵⁶. Poza stolicą w guberni kieleckiej zatwierdzono Polskie Towarzystwo Muzyczno-Dramatyczne „Lutnia” w osadzie handlowo-rzemieślniczej Sławków (powiat olkuski) 11/24 lutego 1909 r. (statut 5/18 kwietnia) z inicjatywy kupców i rzemieślników⁵⁷, Polskie Towarzystwo Muzyczno-Dramatyczne w Pińczowie 9/22 grudnia 1909 r.⁵⁸ oraz Towarzystwo Miłośników Sztuki Scenicznej i Muzyki we wsi Przybysławice (powiat miechowski) 28 lutego/13 marca 1914 r. (statut 5/18 marca), które było związane z Centralnym Towarzystwem Rolniczym⁵⁹. Nie udało się utworzyć w 1908 r. towarzystwa muzyczno-dramatycznego w osadzie powiatowej Jędrzejów⁶⁰ i w 1913 r. polskiego towarzystwa muzyczno-dramatycznego we wsi Szreniawa przy miejscowej cukrowni (powiat miechowski)⁶¹. Powodami odmów były uchybienia formalne.

Powołane do życia przez kupców, lekarza i nauczycieli Towarzystwo Muzyczne „Harmonia” w Lublinie zalegalizowane 20 marca/2 kwietnia 1908 r. prowadziło między innymi kółko teatralne. Prezesami jego zarządu byli Jan Markowicz (1910–1913) i Władysław Tramkur (1914)⁶².

W guberni lubelskiej ujawniła się wśród Polaków tendencja do tworzenia organizacji łączących cele muzyczno-teatralne i sportowe. Towarzystwo Muzyczno-Teatralne i Gimnastyczne w Zamościu wpisano do rejestru 9/22 sierpnia 1906 r. z inicjatywy adwokata, aptekarza, inżyniera, lekarzy, weterynarza i urzędników państwowych. Działalność rozpoczęło ono w 1908 r., a prezesem zarządu w 1910 r. był Ludwik Sajkiewicz⁶³. Założycielami Towarzystwa Muzyczno-Dramatycznego i Gimnastycznego w Puławach zatwierdzonego 12/25 marca 1907 r. byli inżynierowie, lekarz, weterynarz i studenci miejscowego Instytutu Rolniczego wsparci przez księcia Władysława Światopełka-Mirskiego. Na polecenie generał-gubernatora warszawskiego 9/22 sierpnia tego samego roku zlikwidowano sekcję gimnastyczną. Na czele organizacji stali weterynarz Kazimierz Wolicki (1907, 1911) i Kazimierz

⁵⁶ AGAD, KGGW, sygn. 2803, 7495; APKiel, RGK, sygn. 6032; APKiel, Urząd Gubernialny Kielecki do spraw Stowarzyszeń (UGKds.Stow), sygn. 1, 7; A. Bielawska, *Amatorski ruch teatralny w Kielcach do 1914 roku*, Kielce 1996, s. 45, 67, 71, 108.

⁵⁷ AGAD, KGGW, sygn. 7955; APKiel, RGK, sygn. 6032, 6186; APKiel, UGKds.Stow, sygn. 1, 16.

⁵⁸ APKiel, RGK, sygn. 6194.

⁵⁹ AGAD, KGGW, sygn. 8226; APKiel, UGKds.Stow, sygn. 41; J. Bartyś, *Kółka rolnicze w Królestwie Polskim*, Warszawa 1974, s. 205.

⁶⁰ APKiel, RGK, sygn. 6153.

⁶¹ APKiel, UGKds. Stow, sygn. 38.

⁶² AGAD, KGGW, sygn. 7354; APLub, KGL, sygn. 1912:72/st.II; APLub, Lubelski Gubernialny Urząd do spraw Stowarzyszeń (LGUds.Stow), sygn. 15, 106; R. Bender, *Ruch naukowy w Lubelskiem w XIX i XX wieku*, „Sprawozdania Towarzystwa Naukowego KUL „Summarium” 1973, nr 2, s. 33; M. B. Styk, *Teatr amatorski w Lublinie i na Lubelszczyźnie w latach 1866–1918*, Lublin 1997, s. 43–44.

⁶³ AGAD, KGGW, sygn. 2803, 7198; APLub, LGUds.Stow, sygn. 14, 119; M. B. Styk, *Teatr...*, s. 47.

Krzyczkowski (1910)⁶⁴. Towarzystwo Muzyczno-Teatralne i Gimnastyczne w osadzie będącej ośrodkiem Ordynacji Zamojskiej – Zwierzyniec (powiat zamojski) zatwierdzono 19 maja/1 czerwca 1907 r. dzięki staraniom członków zarządu i urzędników ordynacji. W 1910 r. prezesem organizacji był Karol Wikentiewicz⁶⁵. Z inicjatywy aptekarza, lekarza i księdza katolickiego oraz grupy rzemieślników i chłopów wpisano do rejestru 20 czerwca/3 lipca 1909 r. Towarzystwo Muzyczno-Teatralne w osadzie handlowo-rzemieślniczej Kurów (powiat puławski). Jego pierwszym prezesem wybrano lekarza Mateusza Narcyza Godeckiego⁶⁶.

Również w guberni siedleckiej Polacy założyli organizacje tego rodzaju. Mieszczanie i ziemianie powołali do życia Towarzystwo Teatralno-Muzyczne w Białej Podlaskiej wpisane do rejestru 4/17 lipca 1908 r. Obejmowało ono swym zasięgiem powiaty: bialski, konstantynowski, radzyński i włodawski. Stowarzyszenie posiadało własną salę teatralną. Prezesami jego zarządu byli książę Czesław Świątopełk-Mirski (1908–1911) i Bolesław Kowalewski (1911)⁶⁷. Mieszczanie byli założycielami zarejestrowanych jednocześnie 31 maja/13 czerwca 1913 r. Towarzystw Miłośników Sztuki Scenicznej i Muzyki w Parczewie⁶⁸ (powiat włodawski) oraz Żelechowie (powiat garwoliński)⁶⁹.

W okresie liberalizacji dochodziło do współdziałania Niemców i Polaków. Robotnicy obu narodowości przy poparciu dyrekcji doprowadzili do zalegalizowania 29 marca/11 kwietnia 1908 r. Towarzystwa Teatralno-Muzycznego Przy Fabryce „Mott i Spółka” w Częstochowie⁷⁰. W osadzie Żyrardów (powiat błoński) robotnicy, majstrowie i urzędnicy fabryczni oraz rzemieślnicy utworzyli Towarzystwo Muzyczno-Teatralne „Lira” zarejestrowane 27 października/9 listopada 1906 r.⁷¹ oraz „Harfa” 8/21 sierpnia 1909 r.⁷² Prezesem pierwszej organizacji żyrardowskiej w 1909 r. był ślusarz Józef Tkacz.

Również samodzielnie mniejszości narodowe tworzyły organizacje muzyczno-dramatyczne. Fabrykanci byli inicjatorami powstania Niemieckiego Towarzystwa Literacko-Muzycznego w Zgierzu (powiat łódzki) zalegalizowanego 8/21 maja 1913 r. Jego członkami mogli być tylko ewangelicy⁷³. Prawosławni urzędnicy państwowi i oficerowie wojska doprowadzili do rejestracji Rosyjskiego Towarzystwa Muzyczno-Teatralnego w Lublinie 19 sierpnia/1 września 1906 r.⁷⁴ oraz Słowiańskiego Towarzystwa Literacko-Artystycznego w Warszawie 31 maja/13 czerwca

⁶⁴ APLub, LGUds. Stow, sygn. 14, 117; M. B. Styk, *Teatr...*, s. 48.

⁶⁵ AGAD, KGGW, sygn. 7198; APLub, LGUds. Stow, sygn. 15, 120; M. B. Styk, *Teatr...*, s. 48.

⁶⁶ APLub, LGUds. Stow, sygn. 14, 15, 110, 117, 119, 120; M. B. Styk, *Teatr...*, s. 47–49.

⁶⁷ AGAD, KGGW, sygn. 7602; APLub, SGUds. Stow, sygn. 99.

⁶⁸ APLub, SGUds. Stow, sygn. 102.

⁶⁹ APLub, SGUds. Stow, sygn. 108.

⁷⁰ AGAD, KGGW, sygn. 7445; APLódź, RGP-Prez, sygn. 599.

⁷¹ AGAD, KGGW, sygn. 2714, 7194; APWar, WGUds. Stow, sygn. 152, 389.

⁷² APWar, WGUds. Stow, sygn. 595.

⁷³ APLódź, RGP-Prez, sygn. 1083.

⁷⁴ AGAD, KGGW, sygn. 2714, 2718, 2803; APLub, LGUds. Stow, sygn. 14, 133.

1913 r.⁷⁵, a sami urzędnicy Koła Muzyczno-Dramatycznego w Piotrkowie Trybunalskim 16/29 kwietnia 1914 r.⁷⁶ oraz Rosyjskiego Towarzystwa Sztuki i Literatury w Warszawie 12/25 czerwca 1914 r.⁷⁷

Pod przywództwem wspomnianego prof. Z. Gutnikowa grupa urzędników założyła Ukraińskie Towarzystwo „Ukraińska Gromada” w Warszawie zatwierdzone 29 maja/11 czerwca 1909 r. Wkrótce minister spraw wewnętrznych przypomniał, że Senat Rządzący 28 lipca/10 sierpnia 1908 r. stwierdził, że nie należy rejestrować towarzystw obcych narodowo, mogących naruszać spokój społeczny i bezpieczeństwo. Gubernator warszawski 13/26 kwietnia 1910 r. odpowiedział, że likwidacja nie może nastąpić bowiem jest to wyłącznie stowarzyszenie kulturalne. Jego prezesami byli Z. Gutnikow (1909–1910, 1913) i urzędnik Jakub Bobruk (1911–1912), a w 1910 r. skupiało ono 151 członków⁷⁸.

Dyrekcja Fabryk Przędzalniczych Częstochowskiego Towarzystwa Akcyjnego „La Czenstochoviene” wniosła prośbę o rejestrację Towarzystwa Muzyczno-Dramatycznego we wsi Błesno (powiat częstochowski, obecnie dzielnica Częstochowy) przeznaczanego dla francuskich robotników i majstrów, która nastąpiła 15/28 stycznia 1909 r. W 1911 r. należało do niego 297 osób, a w 1913 r. już tylko 58⁷⁹.

W 1906 r. władze państwowe zakończyły w Królestwie Polskim politykę uniemożliwiania tworzenia stowarzyszeń kulturalnych przez Żydów. W Łodzi od 1900 r. grupa przedsiębiorców próbowała założyć stowarzyszenie „Hazomir”⁸⁰. Wśród inicjatorów zakładania organizacji muzyczno-teatralnych pod względem społecznym dominowali kupcy i przemysłowcy oraz osoby wykonujące wolne zwody, głównie spośród imigrantów z ziem polskich włączonych bezpośrednio do Cesarstwa Rosyjskiego. Mniejszy udział posiadali nauczyciele i urzędnicy prywatni. Powstanie odrębnych organizacji wiązało się z upadkiem asymilacji wśród wyznawców judaizmu i narodzinami nowoczesnej świadomości narodowej – syjonizmu. W guberni piotrkowskiej Żydowskie Towarzystwa Muzyczno-Literackie „Hazomir” zalegalizowano w: Łodzi 17/30 czerwca 1906 r.⁸¹, Tomaszowie Mazowieckim 13/26 maja 1908 r.⁸², Będzinie⁸³ i Sosnowcu⁸⁴ jednocześnie 5/18 lipca 1908 r., Piotrkowie Trybunalskim

⁷⁵ APWar, WGUs. Stow, sygn. 996.

⁷⁶ APŁódź, RGP-Prez, sygn. 1170.

⁷⁷ APWar, WGUs. Stow, 1103.

⁷⁸ APWar, WGUs. Stow, sygn. 664.

⁷⁹ AGAD, KGGW, sygn. 7867; APŁódź, RGP-Prez, sygn. 661.

⁸⁰ AGAD, KGGW, sygn. 2461; APŁódź, RGP-Adm, sygn. 7329; S. Pytlas, *Łódzka...*, s. 243.

⁸¹ AGAD, KGGW, sygn. 2719, 2803; APŁódź, RGP-Prez, sygn. 301; L. Cieślak, *Kultura muzyczna Łodzi wielonarodowej XIX–XX wieku* [w:] *Polacy–Niemcy–Żydzi w Łodzi XIX–XX w. Sąsiedzi dalecy i bliscy*, red. P. Samuś, Łódź 1997, s. 268; A. Pellowski, *Kultura...*, s. 124, 152, 233–234; W. Puś, *Żydzi w Łodzi w latach zaborów 1793–1914*, Łódź, 2001, s. 127; S. Pytlas, *Łódzka...*, s. 239, 243.

⁸² AGAD, KGGW, sygn. 7445; APŁódź, RGP-Prez, sygn. 604.

⁸³ AGAD, KGGW, sygn. 7445; APŁódź, RGP-Prez, sygn. 628.

⁸⁴ AGAD, KGGW, sygn. 7445; APŁódź, RGP-Prez, sygn. 626.

19 lutego/4 marca 1909 r.⁸⁵, Radomsku 23 listopada/6 grudnia 1909 r.⁸⁶ oraz Zgierzu 3/16 marca 1910 r. i po drobnych zmianach statutu ponownie 6/19 kwietnia 1913 r.⁸⁷ W Sosnowcu i Zgierzu nazwy organizacji były rozszerzone o określenie „-Dramatyczne”. Stowarzyszenia „Hazomir” prowadziły chóry, zespoły muzyczne i sekcje teatralne oraz urządzały odczyty o tematyce kulturalnej i popularnonaukowej. Z powodu braku odpowiedniej liczby członków i środków finansowych towarzystwo w Piotrkowie Trybunalskim nie rozpoczęło działalności, a w Radomsku przerwało w 1912 r. Prezesami zarządów w Będzinie byli przemysławiec Salomon Gutman (1909), Łodzi – Józef Rosenblatt, Tomaszowie Mazowieckim przemysławiec Wilhelm Landau (1908–1911) i Józef Rotenberg (1911). Do stowarzyszenia będzińskiego w 1909 r. należało 129 członków, łódzkiego w 1913 r. – 385, a tomaszowskiego w 1908 r. – 60 i w 1911 r. – 80.

Fabrykanci i dyrektorzy żydowscy doprowadzili do zarejestrowania 12/25 listopada 1907 r. Towarzystwa Muzycznego-Literackiego „Lira” w Częstochowie⁸⁸. Z inspiracji działaczy nielegalnego Ogóln żydowskiego Związku Robotniczego „Bund” zatwierdzono 22 grudnia 1907 r./4 stycznia 1908 r. Żydowskie Towarzystwo Muzyczno-Dramatyczne „Harfa” w Łodzi. W 1910 r. skupiało ono 150 członków⁸⁹. Robotnicza organizacja żydowska tego rodzaju była ewenementem w Kongresówce.

Poza gubernią piotrkowską powstało stosunkowo niewiele stowarzyszeń muzyczno-teatralnych skupiających wyznawców judaizmu. Żydowskie Towarzystwa Muzyczno-Literackie „Hazomir” wpisano do rejestru w Warszawie 1/14 września 1906 r. W 1911 r. założono jego oddział na Pradze. Prezesami zarządu byli lekarz dr Gerszon Lewin (1910), Hersz Grafoman (1911) i lekarz Józef Dawidson (1913)⁹⁰. Żydowskie Towarzystwo Muzyczno-Literackie „Hazomir” w Lublinie zalegalizowano 12/25 marca 1907 r.⁹¹ oraz Kole 16/29 listopada 1907 r.⁹², a Żydowskie Towarzystwa Muzyczno-Literacko-Dramatyczne w Radomiu 11/24 maja

⁸⁵ AGAD, KGGW, sygn. 7867; APLódź, RGP-Prez, sygn. 685; L. Cieślak, *Życie muzyczne i teatralne (do 1914 r.)*, w: *Dzieje Piotrkowa Trybunalskiego*, red. B. Baranowski, Łódź 1989, s. 353; D. Warzocha, *Życie kulturalne Piotrkowa Trybunalskiego w okresie gubernialnym (1867–1914)*, „Almanach Historyczny”, t. 10 (2008), s. 168–169.

⁸⁶ APLódź, RGP-Prez, sygn. 753.

⁸⁷ APLódź, RGP-Prez, sygn. 795.

⁸⁸ AGAD, KGGW, sygn. 7445; APLódź, RGP-Prez, sygn. 540.

⁸⁹ AGAD, KGGW, sygn. 7445; APLódź, RGP-Prez, sygn. 547; L. Cieślak, *Kultura...*, s. 268; W. L. Karwacki, *Związki...*, s. 292, 394; A. Pellowski, *Kultura...*, s. 186, 240; W. Puś, *Żydzi...*, s. 127–128; S. Pytlaś, *Łódzka...*, s. 239.

⁹⁰ AGAD, KGGW, sygn. 1492, 2714, 7193; APWar, WGUds. Stow, sygn. 35, 609; A. Spóz, *Instytucje muzyczne Warszawy w drugiej połowie XIX w.* [w:] *Kultura muzyczna Warszawy drugiej połowy XIX wieku*, red. A. Spóz, Warszawa 1980, s. 39.

⁹¹ AGAD, KGGW, sygn. 2803, 7521; APLub, LGUds. Stow, sygn. 14, 137; G. Sowińska, *Udział Żydów w życiu kulturalnym Zamościa w latach 1867–1914*, „Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego” 1989, nr 2, s. 34.

⁹² AGAD, KGGW, sygn. 7294, 7421; A. Tomaszewicz, *Życie kulturalne...*, s. 49.

1907 r.⁹³, Łomży 20 marca/2 kwietnia 1908 r.⁹⁴ i Kielcach 28 marca/10 kwietnia 1908 r. (statut 27 kwietnia/10 maja)⁹⁵. Wobec braku członków w 1911 r. zamknięto organizację w Radomiu. Szczególną rolę w powstaniu stowarzyszeń w Kielcach, Łodzi i Warszawie odegrał kupiec Nison Szapiro. Żydowskie Towarzystwo Muzyczno-Literackie „Jidisze Kunst” w Siedlcach zatwierdzono 30 stycznia/12 lutego 1910 r. Jego pierwszym prezesem wybrano nauczyciela Kielmana Galickiego⁹⁶. Nie udała się próba utworzenia żydowskiego towarzystwa muzyczno-literackiego „Hazomir” we Włocławku w latach 1908–1909⁹⁷.

W okresie liberalizacji ujawniło się wśród Polaków duże zainteresowanie tworzeniem organizacji prowadzących wyłącznie amatorskie kółka teatralne. Stowarzyszenia dramatyczne powstawały głównie z inicjatywy urzędników państwowych i prywatnych, przedsiębiorców oraz osób wykonujących wolne zawody. W Kaliszu zarejestrowano 17/30 lipca 1906 r. Kółko Miłośników Ludowej Sztuki Scenicznej⁹⁸ i 29 marca/11 kwietnia 1913 r. Polskie Towarzystwo Teatralne⁹⁹. W Lublinie zalegalizowano 9/22 sierpnia 1906 r. Towarzystwo Teatralne Miłośników Sceny¹⁰⁰ i 19 lutego/4 marca 1909 r. Towarzystwo Miłośników Teatru Polskiego¹⁰¹. Pierwsza organizacja lubelska nie rozpoczęła działalności i została zlikwidowana w 1910 r. Założycielami drugiej byli ziemianie, a stanowisko prezesa w 1912 r. pełnił Stanisław Śliwiński. Kółko Miłośników Sceny Polskiej w Ostrowi Mazowieckiej wpisano do rejestru 19 kwietnia/2 maja 1907 r., którego statut zmieniono 9/22 lutego 1909 r. w związku z zamiarem otwarcia przy nim biblioteki. Na czele zarządu organizacji stali Stanisław Zakrzewski (1907) i geometra Jan Zakrzewski (1912–1913)¹⁰².

W Warszawie 15/28 czerwca 1907 r. zatwierdzono statut Towarzystwa Teatralnego im. Wojciecha Bogusławskiego¹⁰³, a 7/20 września 1907 r. Rzemieślniczego Towarzystwa Dramatycznego¹⁰⁴. Prezesem pierwszej organizacji w latach 1910–1914 był literat Witold Alfred de Werdno-Łaszczyński. Również w odniesieniu do tego rodzaju stowarzyszeń władze państwowe dążyły do ograniczenia ich liczby w stolicy Kongresówki. W 1906 r. nie zgodziły się one na powstanie kółka drama-

⁹³ AGAD, KGGW, sygn. 7200; APRad, UGRds. Stow, sygn. 2.

⁹⁴ AGAD, KGGW, sygn. 7365; APBiał, KGL, sygn. 861, 1033; L. Sadowski, *Polska...*, s. 163; tenże, *Prowincja...*, s. 273.

⁹⁵ AGAD, KGGW, sygn. 7300, 7495; APKiel, RGK, sygn. 6032; APKiel, UGKds. Stow, sygn. 1, 9; K. Urbański, R. Blumenfeld, *Słownik historii kieleckich Żydów*, Kielce 1995, s. 60.

⁹⁶ APLub, SGUds. Stow, sygn. 115; E. Kopówka, *Żydzi siedleccy*, Siedlce 2001, s. 53.

⁹⁷ APWar, WGUds. Stow, sygn. 609.

⁹⁸ AGAD, KGGW, sygn. 2714, 2715, 2803.

⁹⁹ APLódź, KGKal, sygn. 2387.

¹⁰⁰ AGAD, KGGW, sygn. 2714, 2718, 2803; APLub, LGUds. Stow, sygn. 14, 105; M. B. Styk, *Teatr...*, s. 41–42.

¹⁰¹ APLub, LGUds. Stow, sygn. 15, 114; S. Kruk, *Życie teatralne w Lublinie (1782–1918)*, Lublin 1982, s. 177, 179.

¹⁰² APBiał, KGL, sygn. 1033, 1114; APBiał, Rząd Gubernialny Łomżyński, sygn. 137.

¹⁰³ AGAD, KGGW, sygn. 7194; APWar, WGUds. Stow, sygn. 388.

¹⁰⁴ APWar, WGUds. Stow, sygn. 444.

tycznego rzemieślników chrześcijan¹⁰⁵, w 1907 r. rzemieślniczego towarzystwa dramatycznego¹⁰⁶, kółka dramatycznego pracowników Towarzystwa Akcyjnego „Władysław Gostyński i Spółka”¹⁰⁷ i towarzystwa teatru im. Juliusza Słowackiego¹⁰⁸, a w 1908 r. towarzystwa teatralnego „Rzut”¹⁰⁹.

Towarzystwo Miłośników Sztuki Scenicznej w Międzyrzeczu Podlaskim (powiat radzyński) zalegalizowano 28 stycznia/10 lutego 1913 r.¹¹⁰, a Towarzystwo Teatralne „Miłośnicy Sceny” w osadzie przemysłowej Zawiercie (powiat będziński) 11/24 lutego 1913 r.; jego założycielami byli urzędnicy fabryk włókienniczych Towarzystwa Akcyjnego Zawiercie¹¹¹. Nie powiodła się próba utworzenia w latach 1907–1908 przez mieszczan polskich towarzystwa dramatycznego w osadzie przemysłowo-górnicznej Dąbrowa Górnicza (powiat będziński). Miało ono wystawiać sztuki, z których dochód byłby przeznaczony na cele charytatywne. Władze uznały, że byłoby to towarzystwo dobroczynne i odmówiły legalizacji jako kulturalnego¹¹². W 1911 r. zamierzano utworzyć kółko miłośników sceny w osadzie handlowo-rzemieślniczej Wyszaków (powiat pułtuski). Odmowa była spowodowana brakiem wniesienia opłat skarbowych¹¹³.

Wspólnie Polacy i Rosjanie, urzędnicy państwowi z żonami, utworzyli Towarzystwo Miłośników Sztuki Scenicznej w Radzynie Podlaskim, którego statut wpisano do rejestru 10/23 grudnia 1908 r.¹¹⁴ Polacy i zasymilowani Żydzi, przedsiębiorcy i osoby wykonujące wolne zawody, doprowadzili do zatwierdzenia 13/26 maja 1911 r. Polskiego Towarzystwa Teatralnego w Sosnowcu. Jego pierwszym prezesem wybrano pomocnika notariusza Wincentego Mrowińskiego¹¹⁵.

Stowarzyszenia teatralne zakładały także poszczególne mniejszości narodowe. Niemieckie Towarzystwo Teatralne w Łodzi zalegalizowano 19 marca/1 kwietnia 1912 r. z inicjatywy przemysłowców¹¹⁶, a Rosyjskie Towarzystwo Miłośników Sztuki Scenicznej w Białej Podlaskiej 28 lutego/13 marca 1911 r. – urzędników państwowych i oficerów wojska¹¹⁷. Przedsiębiorcy, osoby wykonujące wolne zawody oraz urzędnicy prywatni wyznania mojżeszowego doprowadzili do powstania w Łodzi Żydowskiego Towarzystwa Dramatycznego „Sztuka Dramatyczna”, wpi-

¹⁰⁵ APWar, WGUs. Stow, sygn. 207.

¹⁰⁶ APWar, WGUs. Stow, sygn. 445.

¹⁰⁷ APWar, WGUs. Stow, sygn. 309.

¹⁰⁸ APWar, WGUs. Stow, sygn. 503.

¹⁰⁹ APWar, WGUs. Stow, sygn. 574.

¹¹⁰ APLub, SGUs. Stow, sygn. 101.

¹¹¹ APŁódź, RGP-Prez, sygn. 1059.

¹¹² APŁódź, RGP-Prez, sygn. 445.

¹¹³ APWar, WGUs. Stow, sygn. 829.

¹¹⁴ AGAD, KGGW, sygn. 7602, 7911; APLub, SGUs. Stow, sygn. 103.

¹¹⁵ APŁódź, RGP-Prez, sygn. 913.

¹¹⁶ APŁódź, RGP-Prez, sygn. 986; M. Jaskulski, *Stowarzyszenia...*, s. 73.

¹¹⁷ APLub, SGUs. Stow, sygn. 110.

sanego do rejestru 22 grudnia 1907 r./4 stycznia 1908 r.¹¹⁸, Towarzystwa Literacko-Dramatycznego „Ars” 6/19 lipca 1909 r.¹¹⁹ i Towarzystwa Dramatyczno-Literackiego „Muza” 1/14 sierpnia 1909 r.¹²⁰, a w Pabianicach Żydowskiego Towarzystwa Dramatycznego 17/30 października 1911 r.¹²¹

Do wybuchu I wojny światowej zalegalizowano w Królestwie Polskim co najmniej 99 amatorskich stowarzyszeń, które wyłącznie lub w połączeniu z innymi dziedzinami sztuki prowadziły kółka teatralne. Spośród nich 74 łączyły sekcje dramatyczne z muzycznymi lub śpiewu chóralnego, a 3 także z gimnastycznymi. Tylko 22 stowarzyszenia miały charakter teatralny, łączony często z zainteresowaniami literackimi. Ważną rolę w działalności wszystkich tych organizacji odgrywała strona towarzyska, a także niekiedy utrzymanie biblioteki. Pod względem narodowym: 53 powołali do życia Polacy, 20 – Żydzi, 12 – Rosjanie, 2 – Niemcy, 1 – Francuzi, 1 – Ukraińcy; 6 – miało charakter mieszany, a o 4 brak wiarygodnych informacji o ich założycielach i członkach. Aktywność Rosjan i Żydów wyraźnie przekraczała ich udział w strukturze narodowościowej ludności Kongresówki. Rosjanie byli prekursorami tworzenia towarzystw muzyczno-dramatycznych oraz teatralnych. Wpływało na to w decydującym stopniu poczucie osamotnienia w nowych miejscach osiedlenia i chęć wypełnienia wolnego czasu. Postawa Żydów była początkowo rezultatem asymilacji, a później budzenia się nowoczesnej świadomości narodowej i związanej z nią kulturą hebrajską.

Przed wprowadzeniem tymczasowych przepisów o stowarzyszeniach i związkach w 1906 r. założono tylko 18 organizacji. Później ich liczba wyraźnie wzrosła. W 1906 r. zarejestrowano 10 towarzystw, w 1907 r. – 18, w 1908 r. – 14, w 1909 r. – 15, w 1910 r. – 3, w 1911 r. – 3, w 1912 r. – 5, w 1913 r. – 9 i w pierwszych 7 miesiącach 1914 r. – 4. Po wprowadzeniu liberalnych zasad legalizacji liczba powstających organizacji była stosunkowo duża, ale w 1910 r. spadła. Można to wiązać z wyzwoleniem się aktywności ludności Kongresówki wraz z wybuchem rewolucji. Jednak trudności finansowe i spadek zainteresowania sprawami publicznymi wywołany pogarszającą się sytuacją społeczno-gospodarczą wpłynęły na zmniejszenie się liczby powstających stowarzyszeń. Dopiero ożywienie ekonomiczne w 1912 r. odwróciło niekorzystną tendencję. Działania administracji państwowej cechował legalizm. Można jedynie stwierdzić wyraźne jej dążenie do ograniczenia liczby organizacji polskich w Warszawie.

W poszczególnych guberniach (w granicach z lat 1867–1912) założono: w kaliskiej – 10 stowarzyszeń, kieleckiej – 6, lubelskiej – 10, łomżyńskiej – 4, piotrkowskiej – 36, płockiej – 1, radomskiej – 8, siedleckiej – 7, suwalskiej – 1 i warszawskiej – 16. Wyraźna dominacja organizacji powstałych w guberni piotrkowskiej

¹¹⁸ AGAD, KGGW, sygn. 7445; APŁódź, RGP-Prez, sygn. 554; M. Jaskulski, *Stowarzyszenia...*, s. 73.

¹¹⁹ AGAD, KGGW, sygn. 7867; APŁódź, RGP-Prez, sygn. 772; M. Jaskulski, *Stowarzyszenia...*, s. 73.

¹²⁰ AGAD, KGGW, sygn. 7867; APŁódź, RGP-Prez, sygn. 729; S. Pytlas, *Łódzka...*, s. 239.

¹²¹ APŁódź, RGP-Prez, sygn. 937.

wynikała z jej potencjału demograficznego i ekonomicznego. Natomiast na stosunkowo małą liczbę towarzystw w guberni warszawskiej wpływało ograniczanie liczby polskich organizacji społecznych działających w jej stolicy. Pod względem statusu prawnego miejscowości: 28 stowarzyszeń utworzono w miastach gubernialnych, 40 – powiatowych, 15 – innych miastach, 3 – osadach handlowo-rzemieślniczych, 6 – osadach przemysłowych, 3 – osadach kolejowych i 4 – wsiach. Najwięcej organizacji zarejestrowano w Łodzi (11), Warszawie (8), Lublinie (5), a po 3 w: Kaliszu, Kielcach, Piotrkowie Trybunalskim i Sosnowcu. Wpływała na to liczba ludności mieszkająca w tych miastach, w tym wysoki udział wśród niej kupców, przemysłowców, osób wykonujących wolne zawody oraz urzędników państwowych i prywatnych. Były to warstwy najaktywniejsze w tworzeniu amatorskich stowarzyszeń teatralnych, co warunkował ich poziom dochodów oraz wykształcenia. Amatorskie stowarzyszenia teatralne przejawiały w większości słabą działalność. Przyczynami tego było wycofywanie się członków po okresie początkowego entuzjazmu i trudności finansowe. Wiadomo o trzech przypadkach nierozpoczęcia przez organizacje działalności i dwóch jej przerwania. Dwa z nich zakończyły się formalną likwidacją.

WOJCIECH JAWORSKI

THE AMATEURISH THEATRE ASSOCIATIONS IN THE KINGDOM OF POLAND
(1890–1914)

Summary

The growth of wealth and the improvement of the level of education of the society in the Kingdom of Poland in the second half of the 19th century, and the spreading phenomenon of free time, enabled the establishment of at least 99 amateurish organisations which ran theatre sections. 74 of them combined these sections with the music or choir societies, as well as the physical education societies. Only 22 associations were of solely theatrical character. According to the ethnicity: 53 societies were established by the Poles, 20 – Jews, 12 – Russians, 2 – Germans, 1 – French, 1 – Ukrainians, 6 were mixed, and there is no information about the founders and members of the 4 ones. Until the temporary regulations concerning the associations and unions were introduced in 1906, only 18 organisations had been legalised, and in the period of liberalisation (1906–1914) the remaining 71. In the respective governorates (within the borders from the years 1867–1912) the following number of associations were established: Kalisz – 10 associations, Kielce – 6, Lublin – 10, Łomża – 4, Piotrków – 36, Płock – 1, Radom – 8, Siedlce – 7, Suwałki – 1 and Warsaw – 16. The fact that the greatest number of the organisations were created in the Piotrków governorate derives from its social and economic potential. According to the legal status of the places: 28 associations were created in the capitals of the governorates, 40 – the capitals of counties, 15 – other cities, 3 – craft and commercial settlements, 6 – industrial settlements, 3 – railway settlements and 4 – villages. The biggest number of the associations was registered in Łódź (11), Warsaw (8), Lublin (5), and 3 in: Kalisz, Kielce, Piotrków Trybunalski and Sosnowiec. It was due to a large number of their inhabitants with a high percentage of merchants, manufacturers, freelancers, civil servants and private clerks among them. They participated most actively in the establishment of theatre associations.

